

ELS QUE ES VAN QUEDAR. BARCELONA, 1939

JAUME FABRE

Llegint alguns textos que s'han publicat a Catalunya sobre el canvi que va suposar l'any 1939, es podria pensar que el país va quedar paralytat. Que les tropes franquistes van ocupar un país on només hi havia gent per empresonar, afusellar o prohibir-los qualsevol expressió de la llengua i la cultura que els eren pròpies. I no és difícil constatar, no obstant això, que, malgrat la repressió ferotge, la vida va seguir amb una certa normalitat per a una part important del milió de persones que residien a la ciutat.

Intentar demostrar-ho va ser un dels objectius de la meua tesi doctoral.¹ No era un objectiu agraït, perquè suposava apartar-se d'una certa ortodòxia i entrar en el terreny del reversionisme, ple de perills. El més important, sens dubte, el de caure en una justificació de l'injustificable, perill que espero haver sabut evitar. El risc era, en aquest cas, molt gran, pel fet que en la tesi no es tracten els aspectes més brutalment repressius del règim que es va instaurar a Espanya, sense consulta democràtica, l'any 1939.² I també perquè volia prestar més atenció als comportaments i condicions de vida de la petita burgesia que als de la classe obrera. Penso que la postguerra, com qualsevol altre moment històric, té infinitat de facetes i que és convenient considerar-ne el nombre més gran possible en tota la seva diversitat. Deixar en un segon pla l'estudi de la vida quotidiana d'aquest període suposa abandonar-lo en mans de divulgadors amants de l'anècdota i de la nostàlgia. Una cosa que el món acadèmic hauria d'esforçar-se per evitar.

1. La tesi doctoral *Els que es van quedar: La contrarevolució de 1939 a Barcelona*, dirigida per Borja de Riquer, va ser llegida el 28 d'octubre de 2002 davant d'un tribunal format per Jaume Sobrequès (UAB), Juan Avilés (UNED), Alicia Alted (UNED), Francesc Vilanova (UAB) i Manuel Risques (UB), a la Facultat de Lletres de la Universitat Autònoma de Barcelona. Va obtenir la màxima qualificació.

2. Encara que em sembla obvi, vull deixar ben clar que el fet de no tractar aquests aspectes —la repressió i l'explotació laboral— no pressuposa en absolut que els negui. He de recordar que anteriorment els he dedicat la meua atenció i que vaig ser pioner, fa anys, en alguns estudis sobre aquesta qüestió. El 1976 vaig publicar, per exemple, el primer article que es va fer sobre els camps de concentració muntats a Barcelona en la immediata postguerra (Jaume FABRE *et al.* (1978), *Vint anys de resistència catalana (1939-1959)*, Barcelona, Edicions La Magrana, p. 47-67). A la mateixa època, vaig recollir en entrevistes la labor de destacats resistents, així com testimonis sobre la situació de les presons de la ciutat en aquells anys terribles i dels afusellaments al Camp de la Bota.

Avui ja no es qüestiona el suport prestat al franquisme per l'alta burgesia i l'aristocràcia de Catalunya. Menys atenció s'ha prestat a estudiar fins a quin punt el nou règim també va trobar suport entre la burgesia mitjana i petita que havia abraçat la causa del catalanisme abans de la Guerra Civil i que després va acceptar oblidar-se'n en canvi de conservar altres béns materials i anímics que valorava igualment: la propietat, la seguretat i les pràctiques religioses i socials que li eren habituals fins a 1936. Aquestes categories socials eren quantitativament importants a la Barcelona de l'època, si no resultarien inexplicables els èxits electorals de la Lliga, primer, i els de l'Esquerra Republicana a partir de 1931, als quals caldria sumar els vots de partits com ara Acció Catalana el 1933, els d'altres partits republicans, nacionalistes o federalistes i, fins i tot, d'un sector de votants del lerrouxisme.

La contrarevolució va trobar a Catalunya una base molt més àmplia del que sovint es reconeix. Una societat no s'adapta d'un dia a l'altre a canvis tan brutals com els que van ocórrer el 1939 a Catalunya a menys que hi hagi unes condicions objectives que els deixin prosperar, arrelar i mantenir-se, evolucionant, durant unes quantes dècades. La repressió no ho explica tot.

Una multitud de funcionaris i empleats residents a Catalunya ja abans de la guerra —de les administracions públiques, de l'ensenyament, dels mitjans de comunicació— van col·laborar, a gust o per força, amb el nou règim i això va fer possible posar en marxa i mantenir en funcionament la nova estructura de poder creada el 1939. Els propietaris, directius i treballadors de les empreses privades tampoc no van ser portats de fora, sinó que eren ciutadans de Catalunya, molts d'ells amb vinculacions polítiques i sindicals anteriors a la guerra. Ni la Lliga, ni el lerrouxisme, ni els moviments catòlics eren grups marginals abans de la guerra, i persones que hi estaven vinculades van ocupar llocs amb una certa projecció en la societat civil el 1939: a les redaccions dels diaris, a l'administració municipal i provincial, en centres d'ensenyament, en societats culturals, esportives i recreatives. D'aquesta manera, la reorganització de tots els mecanismes de funcionament de la ciutat van comptar amb la col·laboració d'un gran nombre de persones que, en un principi, van rebre amb esperança el nou règim. Els llocs clau no van ser tots ocupats per funcionaris vinguts de fora, sinó que s'hi troben persones que havien actuat a la Barcelona d'abans de 1939.

Els motius dels qui van col·laborar amb el nou règim van ser molt diversos i alguns, probablement, inconfessables. La majoria s'hi va adaptar tèbiament sense més reflexió, perquè no els quedava cap altra alternativa. Alguns s'hi van passar amb armes i bagatges per treure'n algun profit. N'hi va haver que per fer-se perdonar el que el franquisme considerava un passat reprobable van ser forçats a col·laborar. Altres van jugar de manera conscient la carta del possibilisme, intentant salvar allò que es pogués, encara que fos molt poc. A la universitat, a les institucions i associacions, en el periodisme, en el món de l'espectacle, fins i tot en el de la política local, es troben persones que de cap manera poden ser qualificades d'oportunistes, i grà-

cies a l'actuació de les quals Catalunya no va patir un procés de despersonalització tan gran com el que podria haver sofert sense elles. És un món ple de claroscurs, però certament apassionant, i molt poc estudiat fins ara, ja que la investigació sobre les personalitats de postguerra ha estat, majoritàriament, centrada en l'exili i molt poc en els que es van quedar i es van esforçar a seguir portant a terme la seva tasca en un escenari realment difícil.

1. LA CIUTAT

La recerca s'estructura en dues parts clarament diferenciades. En primer lloc, s'ha intentat reconstruir una panoràmica de l'aspecte físic de la ciutat i de la vida quotidiana dels homes i les dones *corrents* que es van quedar i no van ser empresonats. La part més gran dels estudis fets fins ara sobre la immediata postguerra s'han centrat en la investigació de l'exili i de la repressió per motius polítics. Han abundat, també, els treballs sobre les transformacions econòmiques d'aquell moment. Però, en canvi, molt pocs han intentat trobar informació sobre el context urbà en què vivien aquells per als quals la victòria franquista va ser, simplement, la fi d'un malson i l'esperança del començament d'una vida millor.

Es tractava de resoldre el mateix problema que es van trobar Josep Benet i Casimir Martí quan van elaborar el seu voluminós estudi sobre el Bienni Progressista a Barcelona i que els va obligar a fer primer un pròleg on es reconstruís la ciutat en aquells moments.³

Aquesta primera part de la investigació, que havia d'actuar en principi com a introducció, va acabar adquirint personalitat pròpia i convertint-se, de fet, en el cos central de la tesi. S'hi revisen aspectes aparentment secundaris, però fonamentals per entendre com era la Barcelona de 1939: el funcionament dels serveis bàsics —aigua, gas, electricitat, transports, ensenyament, sanitat, etc.—, les dificultats en els proveïments de menjar i com eren els homes i les dones que trepitjaven cada dia els carrers de la ciutat: quin treball tenien, què feien en les estones d'oci, què sabien a través de la premsa del que estava passant en realitat. Fent-ne un resum molt succint, els aspectes tractats són els següents.

1.1. *El marc polític*

A partir del 26 de gener, a Barcelona el poder local va passar a mans de personalitats representatives de les forces que havien col·laborat activament en la preparació de l'*alzamiento*: monàrquics alfoncins (Renovación Española), carlins, Acció Popular Catalana (CEDA) i Falange. També van poder ocupar llocs destacats en el poder polític local, sobretot a la Diputació, representants de la noblesa sense una

3. *Barcelona a mitjan segle XIX: El moviment obrer durant el Bienni Progressista (1854-1856)*, Barcelona, Curial, 1976.

adscripció política militant i, en els quadres policíacs, homes procedents del sometent i del pistolisme del Sindicat Lliure en temps de la dictadura. A aquelles que s'hi van sumar més tard (Lliga i radicals), només se'ls va permetre que seguissin prestant el seu suport des de llocs secundaris, fonamentalment la Lliga a l'ajuntament i els radicals als mitjans de comunicació.

Els diferents càrrecs ja havien estat decidits abans de l'ocupació de Barcelona. Miquel Mateu va exercir el d'alcalde, i el comte de Montseny, el de president de la Diputació, però només fins a l'11 de setembre, en què va ser substituït per Antoni Maria Simarro. No va haver-hi, al principi, ni governador civil ni capità general, sinó un cap dels Serveis d'Ocupació, el general Eliseo Álvarez Arenas, que va exercir fins que l'1 de juliol va desaparèixer el càrrec per deixar pas al Govern Civil. La Capitania de la IV Regió Militar va ser creada per decret de 3 de març, i durant quatre mesos la va exercir alhora Álvarez Arenas, fins que el 6 de juliol, en una nova reorganització de les capitànies generals, va venir a la de Catalunya el general Luis Orgaz Yoldi. Diversos cossos policíacs van actuar de manera dispersa, tot i que, en teoria, estaven supeditats a la Jefatura Superior al front de la qual hi havia el marquès de Rebalso.

L'actuació de les diverses forces polítiques en joc no va ser, en absolut, una bassa d'oli, sinó que van sovintejar les tensions, sobretot entre Falange i els carlins, abonats per l'Església, i entre Falange i la gent que havia estat de la Lliga.

L'Església catòlica, a Barcelona, va començar a reorganitzar-se a partir de les gestions inicials del vicari general Josep Maria Torrent, fins que el 20 de març va ser nomenat administrador apostòlic de la Diòcesi Miguel de los Santos Díaz de Gómara, bisbe de Cartagena. Va arribar a Barcelona el dia 23.

1.2. *El marc demogràfic*

El 1939 va ser un any de gran mobilitat demogràfica. Cal tenir en compte que les dades demogràfiques oficials es refereixen sempre a habitants de dret, i en aquells moments la població de dret tenia poc a veure amb la de fet. El retorn dels refugiats cap als seus pobles d'origen (uns tres-cents mil), la fugida a França d'una part important de la població (uns seixanta mil barcelonins, la meitat dels quals va tornar el mateix any) i l'arribada de les tropes d'ocupació van convertir la ciutat en un formiguer amb un nombre real de residents molt difícil de quantificar.

Segons els censos oficials, Barcelona tenia a final de 1936 un milió seixanta mil habitants de dret, i l'any 1939 en tenia, aproximadament, un milió vuitanta-cinc mil. Des del punt de vista demogràfic, entrava a la postguerra de la mateixa manera que havia entrat a la guerra. I això malgrat els ciutadans barcelonins morts al front, els morts per bombardeigs, els morts per malalties associades a la guerra i els morts per represàlies d'un costat i de l'altre.

Els desplaçats i els exiliats, que no eren físicament a la ciutat, constaven com si hi fossin, en els censos oficials. El seu nombre (aproximadament uns trenta mil a fi-

nal d'any, com acabem de dir) equivalia més o menys a la diferència existent entre la població de dret de 1936 i la de 1939. Si considerem, a més, els funcionaris arribats el 1939, i que tampoc no consten a les estadístiques, la correspondència entre la població de fet abans i després de la guerra es pot considerar gairebé exacta. A Barcelona, la Guerra Civil va suposar, doncs, un parèntesi demogràfic.

El descens de l'índex de natalitat durant la guerra ja s'havia recuperat a final de 1939. El mes de març de 1940, el nombre de naixements va ser de mil set-cents trenta-set, superior a la mitjana mensual de naixements de l'any 1936, que havia estat de mil quatre-cents deu, bona prova de l'esperança amb què la majoria de la població veia la fi de la guerra. L'augment de natalitat va quedar compensat pel manteniment d'un índex de mortalitat alt: 18,69 ‰ el 1939 enfront del 14,32 ‰ de 1936.

El més curiós és que l'augment de la natalitat es va produir malgrat l'absència de la majoria dels joves d'entre vint i vint-i-cinc anys, que eren al servei militar, ja que no se'ls van reconèixer els serveis prestats durant la guerra a l'exèrcit republicà, i malgrat la impossibilitat que els presos i internats en camps de concentració contribuïssin a l'augment demogràfic. A més, el fet que no es consideressin vàlids els casaments civils fets durant la guerra va plantejar dificultats serioses a les dones que tenien el marit pres o en camps de concentració, ja que no tenien manera de legalitzar el matrimoni amb el nou règim i seguien sent considerades solteres a tots els efectes.

1.3. *El marc urbà*

El gener de 1939, els carrers de la ciutat oferien un aspecte lamentable. El rastre dels bombardeigs que durant dos anys havien caigut sobre Barcelona era patent. La manca de mà d'obra i de mitjans de transport havia impedit retirar les runes dels edificis ensorrats i la construcció de refugis antiaeris havia deixat aquí i allà piles de terra. Estaven enderrocats uns mil cinc-cents edificis dels seixanta mil que tenia la ciutat. Malgrat això, la percepció que en tenien els seus habitants era la d'una certa normalitat, i encara la van tenir més quan al cap d'unes setmanes s'havia retirat la part més aparatosa de les runes i els aparadors i els cinemes tornaven a encendre els llums. Com va escriure un testimoni d'aquells dies, «lo que salva a los hombres —y a las ciudades— es su capacidad de olvido».⁴

L'aspecte físic de la ciutat i els seus serveis van registrar profundes transformacions reflectides en aspectes com ara:

— La reconstrucció dels temples catòlics i el restabliment als cementiris de les parets que havien separat la part civil de la part catòlica, enderrocades per les autoritats republicanes, i d'on es van fer desaparèixer «todas las inscripciones y símbolos

4. José María AROCA (1976), *Los republicanos que no se exiliaron*, Barcelona, Ediciones Acervo, 3a ed., p. 20.

de sectas masónicas y cualesquiera otros que de algún modo sean hostiles u ofensivos a la Religión Católica o a la moral católica».⁵

— El retorn dels propietaris d'habitatges i el desnonament sense contemplacions dels qui s'hi havien instal·lat durant la guerra. L'espectacle va arribar a tal punt que el governador civil va haver d'intervenir-hi, l'octubre de 1939, prohibint, si més no de cara a la galeria, que es fessin més desnonaments sense autorització del Govern Civil. Altres propietaris que quan van tornar es van trobar amb la desagradable sorpresa que allò que havia estat confiscat primer per institucions republicanes ara s'ho havien fet seu la Falange o l'Exèrcit, sense gaires tràmits.

— Les reformes urbanes a partir de les destruccions causades pels bombardeigs.

— El canvi de nom dels carrers i edificis públics.

— La retirada de cinc monuments —el del doctor Robert, el de Layret, el de Rafael Casanova, el de la República (reconvertit en monument a la victòria franquista) i el de Pau Claris—, les estàtues i peces arquitectòniques dels quals l'Ajuntament de l'alcalde Miquel Mateu va tenir cura d'amagar en uns ròncs magatzems municipals del carrer de Wellington, i allà van romandre fins que l'arribada de la democràcia va permetre tornar-los a posar al carrer.

1.4. *Els mitjans de comunicació*

Dels vint-i-set diaris que es publicaven a Barcelona el 18 de juliol de 1936 només sis capçaleres van tornar a reparèixer al llarg de l'any 1939. Pel que fa a les emissores, Ràdio Associació va ser confiscada i va seguir emetent sense interrupció el gener de 1939, en castellà. Ràdio Barcelona, que havia deixat d'emetre a final de 1938, va tornar a emetre el 8 de març, momentàniament amb el nom de Radio España número 1, mentre que per a l'antiga Ràdio Associació es va reservar la denominació Radio España número 2.

Els altaveus d'establiments públics i, sobretot, els de la falangista Radio España a la Rambla —la confiscada Ràdio Associació— van ser durant l'any 1939 els que van permetre als barcelonins, molt més que els receptors particulars que tenien només uns pocs privilegiats, seguir des del carrer durant moments clau les informacions més destacades: la caiguda de Madrid, la de València, el comunicat de la fi de la guerra... Van esdevenir un dels mitjans de propaganda més eficaços del nou règim a Barcelona.

Els professionals del periodisme van ser sotmesos a depuració com si fossin funcionaris de l'Estat. La col·laboració amb les autoritats franquistes dels periodistes més addictes va ser decisiva per establir els filtres, tot i que l'exili havia actuat ja com el filtre més efectiu. Dels que es van quedar, van ser pocs els que van anar a la

5. *La Vanguardia Española* (21 febrer 1939).

presó, però molts els que no van poder tornar a treballar en mitjans de premsa. Alguns, gràcies a l'ajuda de companys ben situats, van poder anar tornant discretament, a poc a poc, a exercir la professió.

Alguns periodistes de la Lliga van poder reincorporar-se sense gaires problemes a la premsa oficial, però el nucli bàsic de les noves redaccions es van formar amb periodistes procedents del partit radical. El suport dels lerrouxistes a l'*alzamiento* i el seu conegut anticatalanisme van ser decisius en el criteri de selecció.

1.5. *El marc econòmic*

Si a Barcelona no va haver-hi catàstrofe demogràfica, sí que va haver-hi catàstrofe industrial. Barcelona, amb el seu milió d'habitants, va conservar el dinamisme demogràfic, però va perdre tot el dinamisme econòmic precisament quan més el necessitava per refer les ferides de tres anys d'enfrontament civil. Tot i així, pot dir-se, però, que 1939 va ser un any molt més «normal» del que ho serien els anys posteriors. No hi havia restriccions elèctriques importants, que van començar a produir-se després de l'estiu de 1944 a causa de l'extraordinària secada d'aquell any, i de moment no va haver-hi problemes d'energia, encara que tant era, perquè els de transport eren tan grans, i aviat n'hi va haver de matèries primeres, que l'energia no servia de gran cosa.

La matèria primera per al sector tèxtil, fonamental en aquells moments a causa de l'existència a la ciutat de grans empreses com ara la Fabra & Coats i La España Industrial, no va faltar el 1939. El Govern espanyol va aconseguir que nou bancs nord-americans atorguessin un crèdit de 13.750.000 dòlars a diverses cases exportadores nord-americanes per a la compra de 250.000 bales de cotó que revendrien a les fàbriques tèxtils catalanes. Aquests crèdits van ser garantits pels principals bancs espanyols.

Els bancs van seguir treballant pràcticament sense interrupció durant el canvi de règim. Els primers dies després de l'entrada de les tropes franquistes, a més, els bancs van estar especialment ocupats amb els canvis de bitllets. A les seves portes es van formar cues interminables de milers de persones que havien tingut la precaució de conservar els bitllets emesos abans de juliol de 1936. Als qui no en tenien no els va quedar més remei que posar en venda el seu patrimoni per obtenir moneda vàlida. Va ser el moment dels que, havent passat la guerra a la zona franquista i disposant d'efectiu, van aprofitar-se de la situació per obtenir a bon preu propietats immobiliàries dels que necessitaven urgentment liquiditat.

Una qüestió molt interessant és la recuperació de béns immobles i mobles (cotxes, joies, mobiliari...) confiscats durant la guerra. Les autoritats van crear magatzems on es concentraven aquests béns i on els presumptes propietaris podien reclamar-los. La recerca va basar-se, sobretot, en les delacions voluntàries o gratificades. Algunes desaparicions de béns que van ser atribuïdes als *rojos* foren en realitat res-

ponsabilitat de les tropes ocupants, sobretot les marroquines i les italianes, lliurades els primers dies a un saqueig indissimulat.

1.6. *Els proveïments. Preus i salaris*

Els salaris eren, aproximadament, els mateixos que l'any 1936 i el menjar, en conjunt, costava prop de deu vegades més. En aquest sentit, l'estudi pormenoritzat dels proveïments de menjar a la ciutat l'any 1939 ofereix dades molt eloqüents, sobretot en l'aspecte comparatiu entre els preus oficials i els preus reals. Altres aspectes rellevants de l'any 1939 en aquesta qüestió són les mesures adoptades per les autoritats, com ara la intervenció de collites i de productes bàsics; el control sobre la circulació i la distribució de mercaderies, i l'establiment d'un sistema de racionament. Per burlar aquestes disposicions, botiguers i traficants van idear tot un conjunt d'activitats picaresques que, recollint un terme ja usat durant la guerra, eren conegudes amb el nom de *estraperlo*. Les sancions contra tota aquesta varietat de trucs —cent setanta detinguts i cent vint multes a Barcelona, l'any 1939— van ser selectives i es van demostrar clarament ineficaces per aconseguir una distribució regular de productes alimentaris. En molts casos fa la sensació que el motiu veritable de la sanció no era l'estraperlo, sinó que aquest era una excusa per sancionar persones poc *afectas*.

1.7. *Llocs d'oci*

Al cap de tres dies justos de l'entrada de les tropes, les sales de cinema de Barcelona tornaven a obrir les seves portes. Al començament del mes de febrer, ja hi havia tretze sales obertes. A poc a poc, se'n van anar obrint d'altres, fins a un total de mig centenar. En canvi, els teatres, que necessitaven un capital humà més nombrós que els cinemes, on amb un projectista i una taquillera n'hi havia prou, van trigar una mica més a aportar la seva contribució a la normalització aparent de la vida ciutadana.

Un dels aspectes més interessants de l'any 1939 és seguir la pista, un per un, dels personatges de cert relleu del món de la cultura, de l'art i de l'espectacle, que van seguir treballant el 1939 a Barcelona, malgrat que la majoria d'ells no tenien un passat en absolut feixista. La llista resulta sorprenent i desmunta els tòpics sobre el canvi radical presentat sovint per historiadors aficionats a la pinzellada gruixuda, sense matisos.

El Liceu va obrir el 29 d'abril amb una representació extraordinària de *La Bobème*, de Puccini. L'inici oficial de la temporada es va fixar entre el 9 de desembre i el 28 de gener. La reobertura del «Palacio de la Música», ja amb aquest nom, del qual va ser retirat oficialment l'adjectiu *Catalana*, va tenir lloc el 26 de març de 1939. Dues setmanes més tard, s'hi van reprendre els concerts simfònics populars dels diumenges al matí que ja abans de la guerra feia la Banda Municipal al Palau de Be-

lles Arts, però a causa del mal estat en què havia quedat aquest edifici del Saló de Sant Joan (va haver de ser enderrocat) es van començar a fer al Palau de la Música. Aquests concerts populars dominicals de la Banda Municipal eren, el 1939, l'única activitat d'un cert nivell cultural i popular que es feia al Palau, dedicat més aviat a ser escenari de conferències i actes patriòtics organitzats per la Falange.

La temporada taurina va començar el primer diumenge d'abril a la plaça de les Arenes, ja que la Monumental havia servit durant la guerra com a centre de desballestament de cotxes per obtenir peces de recanvi, i els primers mesos després de l'ocupació, fins al mes d'agost, va seguir com a magatzem, perquè hi anessin els interessats per intentar recuperar, almenys, una part d'algun vehicle que hagués estat seu. Per aquest motiu, la Monumental no es va poder inaugurar fins al diumenge 27 d'agost.

El primer partit de futbol entre clubs que va haver-hi a Barcelona després de l'entrada de les tropes franquistes va ser entre l'Espanyol i l'Europa. Es va jugar el diumenge 30 d'abril. Després, a poc a poc, altres clubs de la ciutat van anar reorganitzant els seus migrats efectius i incorporant-se a l'activitat futbolística el mes de maig: el Sant Andreu, l'Horta i el Sant Martí. El retorn del Barça a la vida pública es va produir el dia de Sant Pere, quan va jugar un partit contra el Bilbao en el seu camp de les Corts, sense ni un sol jugador propi, tots eren manllevats a altres equips.

A tots els espectacles i competicions esportives era obligatori escoltar dempeus l'himne nacional. Aquesta obligació es va mantenir només de manera estricta el primer any de la victòria, però va decaure de seguida, com reconeixia un informe confidencial de la Delegación Barcelonesa de Información e Investigación de maig de 1940.

Pel que fa a piscines i esports, l'establiment de Can Ràbia, inaugurat el dia de Sant Jaume de 1935, va ser l'equipament esportiu i lúdic més dinàmic de la Barcelona de 1939. Va reobrir les portes amb motiu de la revetlla de Sant Joan i va tornar a celebrar una revetlla per Sant Jaume. Era obert cada dia, sobretot de cara a les famílies benestants de Sarrià. Altres espais lúdics populars de 1939 eren el parc d'atraccions del Tibidabo i el Poble Espanyol de Montjuïc, on es van fer revetlles i altres actes d'entreteniment massiu. En canvi, van ser suprimits els canòdroms, un dels llocs d'apostes més populars de la ciutat. El governador civil va decidir clausurar-los a començament d'octubre, dintre d'una campanya de repressió del joc i de la immoralitat. Una mesura tan dràstica no es va aplicar als frontons, un altre dels llocs tradicionals d'apostes.

L'aspecte físic del barri «xino» havia variat notablement a causa dels bombardeigs, que havien oberts ferides importants en la trama urbana de carrers com ara la Porta de Santa Madrona, Cid, Perecamps, Migdia o Mina. La Criolla, un dels cabarets de més renom d'abans de la guerra, havia estat destruït per una bomba, i bordells en

altre temps distingits, com ara el de Madame Petit o Casa Emilia, famós pels seus miralls, es van transformar en establiments miserables. Però la prostitució hi va seguir funcionant des dels primers dies de després de la guerra, en un ambient de creixent sordidesa. A les professionals s'afegien les mares de família que recorrien a l'única manera que els quedava d'obtenir alguns diners, i hi abundaven les noies menors d'edat. Les empresàries dels bordells eren més o menys les mateixes que durant la guerra i que abans de la guerra. La policia preferia tractar amb persones conegudes encara que tinguessin una fitxa molt poc adequada a la ideologia imperant. De tant en tant hi feia alguna ràtzia, per tranquil·litzar les persones d'ordre.

2. LA GENT

Establert el marc físic, en una segona part de la tesi he intentat reconstruir un fris de les actituds que la població que es va quedar va adoptar front al nou règim. Malgrat que defenso la tesi que el franquisme no hauria pogut arrelar amb tanta facilitat si no hagués comptat amb la col·laboració de *botxins voluntaris*, per utilitzar l'expressió del discutit historiador del nazisme Daniel Jonah Goldhagen,⁶ i si no hagués comptat, també, amb el suport de persones que van treure profit econòmic de les dificultats dels altres. Malgrat tot això, he volgut allunyar-me de qualsevol pretensió de passar comptes o de valorar actituds. El canceller Gerhard Schröder va recordar fa uns mesos la màxima evangèlica de «qui estigui lliure de pecat, que tiri la primera pedra» quan li van preguntar sobre la col·laboració dels alemanys amb el nazisme o, més tard, amb l'estalinisme a l'Alemanya de l'Est.⁷ I va afegir: «Potser sé jo si hagués pogut oposar resistència a uns sistemes socials com aquells?»

Sota el punt de vista d'un historiador que vulgui mantenir-se equànim, no em sembla possible fer un judici del que, vist des de punt de vista determinat, podria anomenar-se *col·laboracionisme*. Aquest terme, d'aplicació diàfana en una situació com, per exemple, l'ocupació nazi de França, presenta diversos inconvenients a l'hora de fer-lo servir per qualificar determinades actituds a la Barcelona de 1939.

2.1. La societat civil

En la nova societat es respirava una voluntat uniformitzadora que deixava molt poc marge a les iniciatives i a la diversitat. Malgrat tot, la societat civil barcelonina va saber mantenir una certa riquesa basada en una varietat de petits matisos i mínimes diferències. L'entroncament amb algunes de les activitats d'avantguerra no es va perdre del tot, gràcies a gent que, adaptant-se a les noves circumstàncies, va anar utilitzant esquerdes insignificants en l'estructura del nou règim, aparentment sòlida.

6. Daniel JONAH GOLDHAGEN (1997), *Els botxins voluntaris d'Hitler. Els alemanys corrents i l'holocaust*, Madrid, Ed. Taurus.

7. *El País* (4 juliol 2001), p. 64.

Per exemple, en aquells barris on hi havia algun local amb escenari, de mica en mica es van anar reconstituïnt els grups d'aficionats que tenien per costum oferir als seus conveïns alguna obra de caire popular. Els locals normalment vinculats a les parròquies (centres catòlics) eren els únics que havien pogut sobreviure, perquè els d'associacions laiques, sobretot els centres republicans i ateneus, van ser confiscats i van passar a mans de la Falange. Però fins i tot dintre d'organismes de Falange va haver-hi qui va saber trobar la manera de fer coses que mantinguessin una certa continuïtat amb el passat, encara que ho haguessin de fer en castellà.

Naturalment, un dels espectacles més populars al qual es va voler tornar fou *Els pastorets*, tradicionals en els teatres de barri pels volts de Nadal. El problema que es plantejava era la llengua, perquè uns *pastorets* en castellà haurien resultat excessivament xocants. El problema es va resoldre amb versions d'*Els pastorets* en català verdaguerià, que feien olor de naftalina i que per això van ser autoritzades per les autoritats, sempre que tinguessin la benedicció eclesiàstica, cosa que depenia del tarannà del capellà de la parròquia.

Un altre dels problemes que es va plantejar va ser el de les sardanes. El nou règim va adoptar el sistema de despullar-les de qualsevol vernís de catalanitat i integrar-les en els actes programats oficialment, com una mostra de folklore espanyol. L'Església no va ser aliena al manteniment de les sardanes, ja que hi veia un tipus de dansa sense els problemes morals que li plantejaven altres balls. Fins i tot es van ballar sardanes al Parc de la Ciutadella i al Poble Espanyol de Montjuïc durant els actes de la Fiesta de la Victoria que es va fer el 18 de maig per celebrar la fi de la guerra, i també durant les revetlles de Sant Joan i de Sant Pere.

També hi havia barcelonins que s'esforçaven per no deslligar-se d'activitats culturals normals, defugint els xous feixistes o nacionalcatòlics que omplien els carrers. No era fàcil, en una ciutat on el 1939 només hi havia un museu obert, l'Arqueològic. Però quedaven les visites a les galeries d'art privades, la tafania al mercat de llibres vells de Sant Antoni o l'assistència als concerts simfònics populars al Palau de la Música, activitats, totes tres, típiques dels diumenges al matí.

Les principals senyes d'identitat de la societat civil d'avantguerra havien estat difuminades, però no esborrades del tot. L'Orfeó Català va poder seguir la seva activitat amb més o menys entrebancs, quasi a les catacumbes, però no va morir del tot. El Barça va ser l'últim, de tots els clubs de futbol de la ciutat, a tornar a l'activitat. I ho va fer, de moment, amb el seu nom de sempre. Fins dos anys més tard, el gener de 1941, no se'l va obligar a espanyolitzar el nom, que originalment tenia les sigles segons l'ordre sintàctic anglès: de F. C. Barcelona va haver-se de convertir en el Club de Fútbol Barcelona. També, com els altres clubs de futbol, i com moltes associacions de qualsevol tipus, va haver d'incloure obligatòriament a la seva junta, en reorganitzar-se, falangistes i militars, que van seure al costat d'empresaris catalans inequívocament franquistes.

Convertit el Barça en una ombra i trencada la cohesió ciutadana pels canvis institucionals i la repressió, els sentiments xovinistes esportius dels barcelonins aficionats al futbol van derivar cap als clubs de barri, mancats de la significació nacional que havia tingut el Barça, però representatius d'un cert patriotisme local a petita escala: el Sant Andreu, el Sant Martí, l'Horta i l'Europa, de Gràcia, van poder-se moure amb un marge de maniobra lleugerament més ampli que el Barça, sotmès a tota mena de controls i limitacions.

I no solament el futbol. Un dels esports que amb més empena va recuperar les activitats a Barcelona va ser el ciclisme. La Volta Ciclista a Catalunya, organitzada per la Unió Esportiva de Sants —rebatejada UD Sans— no va patir interrupcions i va recórrer el país durant la primera quinzena de setembre, tot i que amb limitacions notables.

L'excursionisme va ser una de les activitats físiques d'esplai que més va acusar les conseqüències de la guerra. Abans de la guerra, havia tingut una gran importància no solament des d'un punt de vista estrictament esportiu, sinó també com a vertebrador de la societat civil i, d'una manera particular, de sectors de la petita burgesia nacionalista. Aquest caràcter va haver de ser esborrat o, si més no, difuminat, però, malgrat tot, una part de les entitats excursionistes de Barcelona existents el 1936 van poder continuar les seves activitats el 1939 i la majoria encara existeixen. Fins i tot el grup nudista Amics del Sol va seguir actuant discretament. Van haver de desaparèixer, en canvi, els grups excursionistes vinculats a entitats de caire obrerista, com ara l'Ateneu Enciclopèdic Popular. Les que van reprendre tot seguit les activitats, ho van fer amb unes juntes directives nomenades governativament.

Les festes majors de barri van tornar-se a celebrar, animades —i controlades— per les autoritats i pels sectors socials que se sentien guanyadors. Un cop més, el desig d'oblidar la guerra i fer-se creure que es podia tornar ràpidament a la normalitat va empènyer la gent a tornar a organitzar tot allò que la guerra havia interromput. I d'entre les runes, la fam i els drames familiars vinculats amb la repressió, van sortir per uns dies, de qui sap on, bandes de música per animar els balls, l'únic que de debò interessava als qui hi anaven, encara que el programa estigués farcit de misses de campanya i actes patriòtics.

Amb aquests condicionaments, a la Barcelona de 1939, i després de les revetlles de Sant Joan, Sant Pere i Sant Jaume, es va desenvolupar el calendari habitual de festes majors de barri: la de Gràcia a l'agost; la de Sants, just quan es va acabar la de Gràcia; la de la Barceloneta, l'última setmana de setembre; la de Can Batlló de les Corts, la primera setmana d'octubre, i les de Sant Andreu i Sant Martí, a mitjan novembre.

Va tornar la celebració multitudinària del Corpus, però quasi va morir, el 1939, la diada de Sant Jordi, que durant els anys de la República havia adquirit una enorme popularitat. El Dia del Llibre no va deixar de celebrar-se el 1939, però no va ser més que una ombra del que havia estat, ja que va perdre el seu esperit de manifestació

de catalanitat. No hi havia novetats per posar a la venda, ni diners per comprar-ne, ni possibilitats de donar a la festa el caràcter que havia tingut. Només es van organitzar actes a la Universitat, als instituts de batxillerat i als hospitals, amb conferències i lliurament de premis, i la setmana següent es van muntar parades als carrers. És fàcil imaginar-se quins eren els llibres que hi havia en aquestes parades.

Altres festes van morir, també, el 1939: l'Onze de Setembre, el Primer de Maig, el carnestoltes... Però amb les que es van conservar, fonamentalment les vinculades al calendari litúrgic, un sector dels barcelonins van tractar de retrobar un tipisme ciutadà substitutiu del catalanisme de mires més àmplies. Anys a venir, aquest barcelonisme com a antídote de l'espanyolització de Catalunya va trobar el camp adobat perquè el conreessin un determinat tipus d'escriptors i periodistes. Traslladat a les institucions oficials, és clar que, com ha assenyalat Borja de Riquer,⁸ aquest localisme «era una mostra palesa [...] del caràcter submís i poruc dels qui gestionaven l'administració local durant la dictadura franquista».

Pot dir-se que el 1939 va ser un any menys dur que els quatre o cinc posteriors pel que fa a la prohibició de senyals d'identitat. Dintre d'aquesta tolerància, i fins i tot encoratjament, de les festivitats folklòriques i religioses, el 1939 es va poder fer l'aplec de les colles de Sant Medir, la fira de palmons, la de Sant Ponç i la de Santa Llúcia, la benedicció de cotxes per Sant Cristòfol, les festes de Sant Roc de la plaça Nova... No es va fer el 1939 els Tres Tombs, però va haver-hi reunions perquè pogués celebrar-se l'any següent.

No es va perdre tot, encara que va ser molt el que es va perdre. Algunes institucions culturals i d'esplai van poder mantenir-se ni que fos convertides en una ombra del que havien estat. L'Escola Catalana d'Art Dramàtic, l'Ateneu, les entitats excursionistes, les agrupacions culturals de barri, alguns centres parroquials, mantenien, ni que fos d'una manera simbòlica i enormement conservadora, el record del que havia estat la vida cultural a la ciutat. També algunes iniciatives particulars feien possible, en el clos tancat dels domicilis, trobades familiars i d'amics que feia la gent culta que encara no ho donava tot per perdut.

Les arrels destruïdes del catalanisme sentimental no van saber ser substituïdes pel nou règim amb cap altre signe d'identitat. La simbologia feixista (encarnada pels falangistes) resultava molt estranya als ulls de la majoria de barcelonins i no va tenir cap arrelament a Barcelona. La connexió emotiva amb el nou règim va ser quasi inexistente.

2.2. *L'adaptació*

En la investigació portada a terme en els dos fronts de la descripció física de la ciutat i l'estudi de les actituds cíviqües dels seus habitants, m'he cenyit a l'any 1939

8. *El País*, edició de Catalunya (17 juny 1999), *Quadern*, p. 8.

de manera molt estricta, de vegades potser exagerada, sense estendre'm en informacions d'anys posteriors més que de manera molt excepcional. En part per la necessitat de delimitar el marc cronològic d'una investigació que podia desbordar-me, però també perquè de cap manera l'any 1939 pot ficar-se en el sac general de les consideracions sobre els anys quaranta. Van ser moments de canvi i d'implantació d'un nou règim, amb unes característiques particulars que fan de 1939 un any molt diferent als posteriors. Un dels àmbits on això és més visible és en el procés de descatalanització, que l'any 1939 apareix ple de vacil·lacions i matisos, mentre que en anys posteriors adquireix una cruesa sense pal·liatius per anar-se matisant una altra vegada molt lentament després de la derrota de les forces de l'Eix. Els primers mesos de postguerra van estar plens de contradiccions que van permetre la conservació d'alguns dels símbols propis del catalanisme sempre que no estiguessin marcats per la política d'anys anteriors.

En les diferències de criteri existents, es va establir una relació dialèctica que va donar com a resultat pactes segons els quals algunes figures de la cultura catalana podrien ser respectades, encara que alguns aspectes de la seva vida poguessin resultar poc grats al franquisme. El primer fou Marià Fortuny, al qual es van dedicar el 1939 un seguit d'homenatges, coincidint amb el centenari del naixement. El següent mossèn Cinto Verdagué —el monument del qual fou respectat—, Joan Maragall i els que es troben en els noms de centres d'ensenyament el mateix 1939: Balmes, Ausiàs Marc, Milà i Fontanals.

Va ser decisiu el paper d'alguns polítics que havien pertangut a la Lliga i que van poder ocupar llocs secundaris en l'estructura de poder, així com militants carlins o d'associacions catòliques que van portar a terme, a escala local, i de manera molt limitada i discreta, actuacions en defensa de la personalitat de Catalunya. Hi havia gent que, de bona fe, no podia imaginar que l'anticatalanisme prendria sota el franquisme l'impuls que va adquirir a mesura que el nou règim es va anar consolidant. La constatació d'aquest fet va ser un dels factors decisius perquè sectors socials que en un primer moment van veure amb bons ulls el franquisme se n'anessin allunyant a poc a poc.

Altres factors que els van anar allunyant foren el descobriment de la ineficàcia per resoldre els problemes que existien en la vida quotidiana, des de la falta d'aliments al funcionament dels serveis bàsics. Quan la retòrica va deixar pas a la crua realitat, van arribar els desenganys, malgrat que la petita i mitjana burgesia catalanista va deixar majoritàriament en un segon lloc la reivindicació nacional, posant en primer terme la recuperació de les propietats i de les pràctiques religioses.

La religió va tenir un paper decisiu en l'acceptació del nou règim, tant per la possibilitat del retorn als actes de culte com per la vida social relacionada amb les parròquies, que era ja forta abans de la guerra i va passar a ser fonamental en la postguerra. La vida de parròquia era, per a moltes famílies barcelonines, la base de

la seva vida de relació social, no només en els actes de culte i en els sagraments, sinó sobretot en les activitats recreatives i benèfiques que es portaven a terme en els locals annexos als temples. Va haver-hi una excepció en el retorn dels costums religiosos: la prohibició del català en les prèdiques (en els actes de culte se seguia utilitzant el llatí, com abans de la guerra), estricta a la ciutat de Barcelona, encara que no tant al món rural. Però els feligresos van recuperar en aquesta qüestió la màxima del bisbe Torres i Bages: «Catalunya serà cristiana o no serà», és dir que per als catalans havia de ser més important la pràctica religiosa que l'idioma que s'usés, de la mateixa manera que els propietaris havien adoptat el criteri que, si recuperaven els seus béns, benvingut fos el franquisme, encara que de moment els prenguéss la llengua.

Se sortia d'una guerra civil terrible. Les ganes d'oblidar les penalitats passades durant la guerra i l'esperança en una millora general de les condicions de vida pesaven sens dubte en l'ànim dels barcelonins que es van quedar a la ciutat. Entre ells, l'alegria pel final de la guerra va ser general. I també l'alegria perquè creien que suposava la fi de l'escassetat de menjar. Aviat s'adonarien del seu error. Fins i tot els menys entusiastes van fer un esforç d'adaptació, com ja l'havien fet molt probablement el 1936. Aquests eren els que, sense haver-se implicat amb el poder republicà i sense intenció de fer-ho amb el franquista, l'única cosa que volien era sobreviure: mantenir el negoci, conservar la feina, evitar represàlies, intentar fer una vida el més normal possible en un context tremendament anormal. El fet mateix de no marxar a l'exili significava, en certa manera, una opció que comportava la necessitat d'adaptar-se. A part dels que sempre s'apunten al carro guanyador, els menys polititzats i els que es van deixar arrossegar per l'ambient d'alegria dels guanyadors i per l'aparatositat de les manifestacions externes d'aquesta alegria —uniformes, himnes, actes multitudinaris, etc.—, seria absurd no pensar que una certa part de la població va decidir deixar un marge a l'esperança i un altre marge per comprovar com funcionava el nou règim. Una altra cosa és que, passats els cent dies de marge i havent comprovat com anaven les coses, el descontentament comencés a créixer. Però estem parlant de 1939 i no dels anys quaranta.

El record dels crims incontrolats a la rereguarda republicana va pesar també, sens dubte, en l'ànim dels barcelonins que van acceptar l'arribada del franquisme. Durant els dos anys i mig de guerra civil van ser executades unes dues mil quatre-centes persones amb veïnatge a la ciutat de Barcelona (un 0,22 % del total de la població de 1936). Van ser morts causades majoritàriament per *incontrolats*, ja que a Catalunya només un 5 % de les execucions procedien de condemnes a mort imposades per tribunals militars i civils. El record d'aquelles morts entre familiars, amics i coneguts va ser, sens dubte, un element clau per desitjar la fi de la situació i esperar un nou règim on fets com aquells no fossin possibles. És difícil saber fins a quin punt la majoria de la població es va adonar, més aviat o més tard, que a la repressió incontrolada de la guerra va seguir la repressió institucionalitzada de postguerra. Ig-

noessin o no l'abast de la repressió franquista, les morts anteriors, durant la guerra, van ser un dels elements que poden servir d'ajuda per explicar l'adaptació al franquisme de persones que, malgrat que pertanyien a les classes socials més afavorides pel nou règim, probablement miraven amb escepticisme els seus plantejaments polítics.

La por de perdre el lloc de treball va influir també en l'ànim de molts barcelonins. El nombre de depurats a l'Administració pública i en alguns sectors estratègics de l'empresa privada va ser molt estricte i percentualment molt elevat —en alguns casos es va aproximar a la meitat—, mentre que en altres sectors va tenir una importància mínima i es va portar a terme amb criteris molt relaxats, que van permetre la continuïtat en el lloc de treball de persones que s'havien significat políticament en el període anterior. Però, en qualsevol cas, la conservació del lloc de treball es va convertir en un element de conformitat tant o més important que la repressió política. Els processos de depuració, que es van allargar fins a mitjan any 1940 a l'Administració pública, van aconseguir mantenir els funcionaris amb la por de perdre la plaça durant tot l'any 1939, la qual cosa va ser una manera segura d'obtenir moltes adhesions incondicionals. Com comentava un articulista d'*El Noticiero Universal*, hi havia «algunos empleados que después de una actuación francamente marxista durante dos años y medio adaptados a la política de aquel tiempo, siguen tan tranquilos en el desarrollo de su cargo y ahora son los primeros en manifestar su entusiasmo por la España de Franco y alguno hasta intenta encuadrarse en Falange».⁹

La por va ocupar tots els espais de la vida ciutadana i va convertir l'adaptació en una necessitat vital. El règim es va assentar sobre un sistema policíac obsessionat pel control dels ciutadans, control del qual ells eren conscients. Ja des del primer moment, les autoritats exigien fixar-se per a qualsevol gestió: demanar salconduits, convalidar estudis, obtenir menjar, recuperar la feina. Fixar-se suposava ser investigat, passar pels filtres que situarien cadascú entre els *afectes* o al costat d'aquells que serien condemnats al pacte de la fam. Els porters de les escales de veïns, els vigilants i els serenos van ser convertits en agents policíacs. La delació va ser elevada —i cito textualment— «al prestigio de aviso patriótico».¹⁰ S'invitava tots els ciutadans a implicar-se en les feines repressives del règim, i d'aquesta manera es donava satisfacció als seus desitjos de venjança. Alguns estaven fins i tot tan impacients per col·laborar que va caldre, els primers dies, que les autoritats militars demanessin calma i paciència. La delació no només era un mitjà útil per posar al dia els fixers de la repressió política. També era una manera d'implicar la població civil amb aquesta tasca repressiva i, per tant, d'identificar-la amb el nou règim. Com ha escrit Conxita Mir, «a escala local i a l'empara de la revenja, es va conformar una extensa xarxa de complícitats, a partir de la qual el bloc vencedor va amalgamar un col·lectiu compacte, lli-

9. 22 de març de 1939.

10. *La Vanguardia Española* (26 febrer 1939).

gat tant per qüestions de filiació, parentesc, amistat o conveniència política com per raó del sentiment de pertinença al bloc en el poder. Dins d'aquestes xarxes destaca de manera especial la participació dels joves i de les viudes, amb pares o esposos víctimes de la repressió republicana que, juntament amb les autoritats locals, apareixen convertits en actius agents polítics al servei del nou ordre».¹¹

En resum, l'acceptació inicial del franquisme per sectors de la població catalana va arribar molt avall en l'escala social. Es detecta constantment en els llibres de records i memòries. Al costat de l'agraïment al franquisme per haver pogut recuperar les propietats, i a vegades en molt bones condicions, es troba un altre tipus d'agraïment per poder seguir desenvolupant el tipus de vida quotidiana al qual estaven acostumats, per poder seguir mantenint els seus ritus religiosos i socials: un paper destacat a la parròquia, unes determinades formes de cultura i de relació social... I això es refereix des de la llotja del Liceu fins a *Els pastorets* del Cercle Catòlic, des del banc de primera fila a la missa de dotze fins a la feina generosa i anònima en les obres caritatives de l'Església. Des de l'alta burgesia fins a les classes mitjanes més pròximes als sectors obrers. Unes formes de vida que havien quedat trencades a mitjan 1936 i que molts nivells socials, i no només l'alta burgesia, van recuperar amb gust, afegint, si no quedava més remei, alguns dels nous rituals del franquisme, fos l'afiliació uniformada dels fills a les organitzacions de Falange o la col·laboració amb qualsevol altra iniciativa de les noves autoritats.

En el meu esforç per compensar tant el blanc-blanc amb què la retrataven els d'un costat com el negre-negre amb què la retraten altres, espero haver aconseguit un gris el més aproximat possible a la realitat d'aquella Barcelona de 1939. De cap manera no hauria volgut oferir un panorama de color de rosa, que no tindria res a veure amb aquella ciutat plena de misèria moral i material que va quedar quan es va esvaïr el fum dels últims bombardejos de la Guerra Civil.

11. *L'Avenç*, núm. 251 (octubre 2000), p. 46.

